

İSMAIL GASPIRALI'NIN “GÜN DOĞDU” ROMANINDA VARLIĞINI MİLLETE FEDA ETMİŞ KAHRAMAN DANYAL BEY ÜZERİNE

Sebine ABİD*

ÖZ

19. yüzyılın ikinci yarısında her türlü zorluğu göğüsleyerek Türklük için sonuna kadar mücadelesini sürdüren büyük fikir adamı, reformcu İsmail Gaspıralı olmuştur. Gazeteci, yazar, yayıncı, başarılı bir eğitimci, siyaset adamı kimliğiyle de bilinen Gaspıralı İsmail Bey, milyonlarca Türkün milli ve kültürel gelişmesinde en büyük vazifeleri o görmüştür. İsmail Bey Gaspıralı, yalnız mensup olduğu Kırım Türklerinin değil, Rusya çarlığı altında bulunan bütün Türk boylarının milli birlik şuurunu canlandırmaya çalışmıştır. Gaspıralı İsmail Bey Türklerde milliyetçilik bilincini uyandırmak için çeşitli yöntemlere başvurmuş, birçok programlar hazırlamıştır. Mücadelesinde öncelikle eğitim ve basını tercih etmiştir. Özellikle yayınlarında Türk halklarını “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganıyla birlik ve dayanışmaya çağırmıştır. Gaspıralı İsmail Bey Türklük için mücadelesine başlarken düşüncelerini, ideallerini, yapmak istediklerini “Gün Doğdu” romanıyla da büyük kitlelere ulaştırmak istemiştir. Otobiyografik nitelikte yazılmış olan “Gün Doğdu” romanında İsmail Gaspıralı kendini Danyal Bey karakteriyle temsil etmiştir. Bu çalışmada Danyal Bey'in karakteri incelenmiş ve vücudunu milletine feda etmiş bu kahramanın dünyadaki bütün Türklerin ve Müslümanların geleceği, gelişmesi ve modernleşmesi için verdiği mücadele ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspıralı, Gün Doğdu Romanı, Danyal Bey

ABOUT DANYAL BEY, THE HERO WHO SACRIFICED HIS EXISTENCE FOR HIS NATION IN THE NOVEL “GUN DOGDU” BY ISMAIL GASPRINSKI

ABSTRACT

During the second half of 19th century, Ismail Gasprinski emerged as a great intellectual and reformist keeping his struggle to the end for the sake of Turkic cause enduring any challenge he came across. Ismail Gasprinski Bey, also a renowned journalist, author, publisher, successful educator and a politician, fulfilled the greatest task in national and cultural development of millions of Turks. He not only attempted to revive the national conscience of unity among Crimean Turks, being one of them, but also among the Turkic tribes living under Russian Tsar's regime. Ismail Gasprinski Bey adopted different methods and prepared several programs to awaken national conscience of unity among Turks. He primarily focused on education and press in his struggle. Especially in his publications, he called Turkic communities for unity and solidarity with the slogan “unity in language, ideas and practice”. Ismail Gasprinski Bey wanted to put his ideas, ideals and plans across to the masses through his novel titled “Gun Dogdu” when he set out in his struggle for Turkic cause. In his novel “Gun Dogdu”, which has autobiographic qualities, Ismail Gasprinski represents himself with the character Danyal Bey. In this study, we analyse the character Danyal Bey, and deal with the struggle of this hero, who sacrificed himself for the sake of his nation, for future, development and modernization of the all Turks and Muslims across the globe.

Keywords: *Ismail Gasprinski, Gun Dogdu Novel, Danyal Bey*

Giriş

İsmail Gaspıralı 21 Mart 1851'de Kırım'ın Avcıköy beldesinde doğmuştur. Babası Mustafa Ağa Gaspıra köyünde doğduğundan dolayı İsmail Bey'e soyluluk unvanı olarak “*Gaspirinski*” (Türkçe'de Gaspıralı) lakabı verilmiştir (Kolcu 1999: 6).

* Artvin Çoruh Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları, sebine-abid@hotmail.com

Gaspıralı Kırım'ın yüksek ailelerinden birine mensup olmuştur. Gaspıralı eğitimine ilk olarak Bahçesaray'da mahalle mektebinde başlamıştır. Burada Hacı İsmail Efendi adlı bir öğretmenden alfabeyi öğrenmiştir. On yaşına geldiğinde Akmescit'teki ortaokula gönderilmiş ve orada iki sene kaldıktan sonra Varonej şehrindeki askeri okula kaydı yapılmıştır. Oradan da Moskova'daki askeri liseye yerleştirilmiştir. 1867 yılında 16 yaşında iken Litvanya Türk'ü olan arkadaşı Mustafa Mirza Davidoviç ile birlikte Girit'e savaşmak için Kırım'a ve oradan da Odesa'ya kadar gitmiş, ancak jandarmalar tarafından yakalanarak Bahçesaray'a gönderilmiştir (Kırımlı 1996: 16-17). Bu olaydan sonra Moskova'da bir askeri idadide eğitim gördüğü halde bitirememiştir. Gaspıralı'nın yaşadığı inançlı ve milliyetçi Rus muhiti, onu Ruslaştırarak yerine aksine ruhunda şiddetli Türklük hissini uyandırmıştır (Köprülü 1932: 155). Etkilendiği durum İsmail Gaspıralı'yı Türk milliyetçiliğinin güçlü savunucusu ve milletine yapacağı hizmetlerin eşsiz kahramanı haline getirmiştir (Özdil 2009: 8). İsmail Gaspıralı aşırı Rus milliyetçisi olmasına rağmen Katkov ile arkadaşlık kurarak Rus milliyetçiliğini, liberal ve aşırı akımları onun vasıtasıyla öğrenmiştir (Devlet 1988: 16). Türk asıllı olduğu için ve karakteri itibarıyla Gaspıralı bu akımlara katılmamıştır (Kaplan 2001: 429). İsmail Bey İslam dünyasının da uyanması için büyük çaba göstermiştir. Onun Mısır'da bir İslam kongresi düzenlemek için yaptığı çalışmalar, Hint Müslümanlarının arasına girip çalışması bunun örneğidir. İsmail Gaspıralı İslamcılık ve Türklük için mücadelesini bir arada yürütmüştür. Şöyle ki Gaspıralı İsmail Bey Türk ve Müslüman toplumuna mensup olduğu için, Türklük ve Müslümanlık bilinci bütün düşüncelerinin temel unsuru olmuştur. Gaspıralı toplumu temsil eden bu kavramları birbirinden ayırt ederek ve vasıflarını tanıyarak onları hem kendi içlerinde hem de birbirleriyle olan ilişkilerinde asıl sloganı olan "*birlik*" kavramı çerçevesinde kabul etmiştir. İsmail Bey Gaspıralı mücadelesini de bu yönde sürdürmüştür. (Kırımlı 2005: 169). İsmail Gaspıralı'nın yaşadığı dönemde Rusya'daki Türkler sosyal ve siyasi gelenekleri gerilemiş bir ulus haline gelmişti. Bu onların millet şuurunu kaybetmesine neden olmuştu. Rus Çarlığı, egemenliği altına aldığı bölgelerde yaşayan Türklerin birlik olacağı takdirde Türkleri yönetiminde tutamayacağını düşünerek çeşitli adlar ve milletlere bölmeye çalışmıştır.

Rus Çarlığı Türklere Tatar, Kırgız, Türkmen, Azerbaycan, Özbek, Türkmen gibi isimler vererek yok etmek teşebbüsünde bulunmuştur (Hablemitoğlu 2004: 10).

Gaspıralı Rusya Müslümanları için kullanılan Tatar kelimesine tepki göstermiş ve Türk olduğunu sık sık vurgulamıştır. Gaspıralı Tatar diye bir milletin olmadığını aslında Tatar olarak adlandırılanların da Türk olduğunu dile getirmiştir (Arıkan 2006: 535-537). İsmail Bey Türklük için faaliyete başlarken fikir, lisan ve his birliği düsturunu kullanmıştır. İsmail Gaspıralı'nın izlediği amaç Türklere kendilerini tanıtmak, milliyet bilincini geliştirerek onlara bir olduklarını telkin etmektir. Gaspıralı'ya göre fikir, lisan ve his birliğini duymuş olan bir millet zaten milliyet şuurunu ve milli maneviyatını kavramış demektir. Bu amaç doğrultusunda Gaspıralı İsmail Bey Türklere milliyetçilik bilincini yeniden kazandırmak için cehaletle mücadele etmeye başlamıştır. Bunun için de etkili amil olarak basın ve okula başvurmuştur. Okul ve basın işte Türklüğü kurtaracak iki silahtır! Gaspıralı bütün hayatı boyunca Türkleri bu iki silahla hazırlamıştır. İsmail Bey'in buna yönelik ilk girişimi Bahçesaray'da tesis etmiş olduğu gazete ilk Türkçe yayınlanan "*Tercüman*" gazetesidir (Saray 2008: 159). İsmail Gaspıralı "*Tercüman*" gazetesi aracılığıyla ortaya attığı düşünceleri ve Türk dünyasının gelişmesi için "*Dilde, fikirde, işte birlik*" sloganı ile İstanbul Türkçesine yakın ortak bir yazı dili oluşturulmasını istemiştir (Güllüdağ 2001: 449). Gaspıralı İsmail Bey Türk milliyetçiliği cereyanını aşılama için ilk aşamada Rusya Türklerini Rusya Müslümanları olarak mücadeleye çağırmıştır. Bundan başka İslam ülkeleri arasında en gelişmiş olanı Türk milleti olmuştur. Türkleri yöneten önderlerin İslam alemini unutmaması doğu milletlerini de kurtarabilirdi. İsmail Bey'in İslamcılıkla ilgili düşünceleri tamamen bu yönde olmuştur (Ortaylı 1968: 18). O yıllarda Rusya Müslümanlarında toplumsal yapı dini formlar çerçevesinde şekillenmiştir. Toplumun dini zihniyeti değişime karşı durgunluk

göstermiştir. Çağdaş dünyaya uyum sürecinde toplumun kendini yenilemeden ve değişmeden hayatına devam edebilmesi birçok zorluğu ortaya koymuştur. Dünyadaki yaşam şartlarının değişmesi artık dinin toplumsal yapıyı tek başına tekeline alamayacağını göstermekteydi. Bu doğrultuda toplumu oluşturan diğer unsurların neler olduğu ve toplumun kültürel unsurlarını kaybetmeden modern kültürel yapıyı benimsemesi için tartışmalar gündeme getirilmiştir. Toplumun kültür bakımından gelişmeye başlaması dini değerlerin yanında artık milliyetçilik kavramının da toplumdaki yükselişini gerektirmiştir (Kırımlı 1996: 42). Gaspıralı toplumun modern bir millet haline gelmesi için edebi dilin oluşmasını, eğitimde skolastik düşüncelerin ortadan kalkmasını, toplumun temelini oluşturan kadınların yaşama daha aktif katılması ve dinin değişen toplumsal şartlara ve gereksinimlere göre yeniden şekillenmesini sağlamıştır. Gaspıralı Türkler arasında dil birlikteliği sağlandığı takdirde siyasi birliktelik için toplumsal ve kültürel tabanın ortaya çıkacağını öngörmüştür (Yaman 2002: 38).

İsmail Gaspıralı'ya göre milliyet bilincine sahip olmak ve millet aşamasına gelmek için mevcut gerilikten ve esaretten kurtulmak gerekmektedir. İsmail Gaspıralı meselenin çözümü için görüşlerini ve önerisini sistemli bir programa göre hazırlamıştır.

Gaspıralı'nın belirlediği programa göre öncelikle Çarlık Rusya'sında yaşayan Türklere, sonra Türk dünyasındaki Türk topluluklarına "*milli kimlik*" kazandırmak ve Türklük şuurunu telkin etmek olmuştur. Bir diğer amacı ise milli kimliğini unutmuş ve kendini dini kimlikle "*ümmet*" olarak niteleyen ve Rusya'da "*inorodets*" statüsünde yer alan Türklerin millet konumuna gelmesini sağlamaktır (Hablemitoğlu 2001: 370). İsmail Gaspıralı bu çalışmalarını sürdürürken onun fikir ve ideallerinden tedirginlik duyan Rus Hükümeti ve kendisine karşı çıkan tutucu çevreler ile mücadele etmiştir. Gaspıralı Rus olmayan halklara uygulanan baskı, şiddet ve milli kimliği unutturma politikası şartlarında bu Türk Halklarını ortak bir dil ve kimlik etrafında birleştirmek için uğraşmıştır (Güllüdağ 2001: 450).

İsmail Gaspıralı "Gün Doğdu" romanını 1905 yılında "Kart Ağay" imzasıyla yazmıştır. Bu eser Danyal Bey adlı Kırım'lı bir gencin kendi toplumunu kalkındırmak için yapmak istediklerini ele almıştır. Eser tamamlanmamıştır. Zeki Velidi Togan bu eserin biyografik karakter taşıdığını belirtmiştir (Akpınar 2001: 75). İsmail Gaspıralı Türklük için mücadelesine başlarken neler düşündüğünü, hissettiğini ve neler yapmak istediğini yayın yoluyla milletine ulaştırmak istemiştir. Bu doğrultuda Gaspıralı "Gün Doğdu" romanını kaleme almış ve kendisini bu eserde Danyal Bey adıyla anlatmıştır (Saray 2001: 34). İsmail Gaspıralı Milliyetçiliğin savunuculuğunu ve İslam dinine ait değerlerin korunmasını Danyal Bey karakteriyle ifade edebilmiştir. Bu çalışmayı hazırlarken İsmail Gaspıralı'nın düşünce ve fikir dünyası, dine, milliyetçiliğe olan bakış açısıyla ilgili birçok eser ve makale incelenmiş, onun yazmış olduğu "Gün doğdu" romanıyla ilgili birincil ve ikincil kaynaklar taranmıştır.

1. Danyal Bey'in Hayatı ve Kişiliği

Danyal Bey, Karadeniz kıyısında yer alan K.Vilayetinde doğmuştur. Türk-Tatar soyuna mensup olmuştur. Fakat kavmin çok saygın ve eski ocaklarından olmayıp, damarlarındaki kan Türk kanı olduğu halde, belki biraz da gayri Türk kanıyla karışmış olması ihtimali olmuştur. Kıpçak çölünden gelerek Asya ile Avrupa'nın birçok yerlerine yayılmış olan Türk insanı her geldiği yerde yerli halkla karışmıştır. Türk insanı hangi iklimde ve hangi toplumda yaşarsa yaşasın Türklüğünü korumuş ve sahip çıkmıştır.

Danyal Bey'in konuşma dili, Türkçe'dir. Giyecek ve yüz yapısında Türklüğün belirtileri ve karakterinde Türk'ün cesurluğu ve çalışkanlığı bulunmaktadır. Danyal Bey'in damarlarında herhangi bir milletin kanı bulunsa bile, atalardan gelen has Türk kanı, çehresinde ve manevi dünyasında ise eski Türk özellikleri hakim olmuştur (Bozkurt 2003: 11). Danyal Bey'in babası Ali Bey Daglarof varlıklı, asil ve Rus

memuriyeti sebebiyle yüzbaşı rütbesi almış bir kişi idi. Ali Bey Türkçe okuma yazma bilmez, Rusça da az bilmesine rağmen, genel valinin isteği ile yüzbaşı rütbesine kadar yükselmişti. Ali Bey Dağlarof dürüst, haram yemeyen bir karaktere sahipti. Ali Bey oğlunu çok severdi fakat oğluna hiçbir etkisi olmamıştır. Romanda Danyal Beyin annesi Gaspıralı'nın annesi olarak değerlendirilirse, model bir anne karakteri ortaya çıkmıştır.

Mergube Hanım otoriter bir annedir. Danyal Bey validesinden (annesinden) hem çok korkar hem de çok severdi. Doğruluğa, ciddiliğe başladığı işi bitirmeye ve bade (sonra) millete muhabbet etmeye (milletini sevmeyi) öğreten, alıştıran hanım valide idi.

Danyal Bey'in annesinden aldığı dersler onun karakterinde ve davranışlarında iyi ve olumlu etkiler bırakmıştı. Mergube Hanım Danyal Bey'e dini ve milli hikayeler anlatarak oğlunun manevi dünyasını etkilemekte ve bu hikayeler Danyal'ın gelecekteki ideallerini şekillendirmektedir. Danyal validesinden işittiği kahramanlar gibi merhametli ve Müslümanlara yardım vericiler (yardım edenler) gibi yardımcı olmayı hayallerini idi.

Genellikle İsmail Gaspıralı annelerin bilgili, ileri görüşlü, eğitim konusunda duyarlı olmaları gerektiğini bu hikayeleriyle dile getirir ve onun kadın kahramanları içerisinde annelerin yetişecek toplumun beklentilerine cevap verecek şekilde davranmaya teşvik etmek gayesini sağlar (Çetindaş 2013: 1003-1004). Mergube Hanım ilk başta oğlunun düşüncelerinin caydırılabileceği kaygısıyla okumasını onaylamaz. Daha sonra Müslümanlara yardım etme amacıyla okuduğunu bildiği için sabreder. Mergube Hanım eğitimin uzun süreceği endişesiyle pişmanlık yaşasa da oğluna güvenir ve okumasını engellemez. Danyal Bey eğitimini tamamladıktan sonra kendi bölgesinde milliyetçilik cereyanını uyandırmak için gayret eder. Bu mücadele esnasında annesinin fikirlerinden faydalanır. Danyal Bey annesiyle yaptığı konuşmalardan sonra hizmet edeceği milleti tanımadan amacına ulaşamayacağını düşünerek, amacına ulaşmak için çeşitli yollara başvurur. Mergube Hanım, vatan ve din uğrunda mücadele edecek oğlunun, manevi ve fikri yönünün gelişmesini sağlayan örnek bir anne olarak eserde gösterilmiştir (Çetindaş 2013: 1003). Danyal Bey sekiz yaşında okula verilmiştir. Hoca Efendi oğlunu başka öğrenciler gibi görmeyip kendi yanına oturtup derslerine bakmıştır. Danyal Bey birkaç ay alfabe ve bir yıl Heftyek-i Şerif ile uğraşmış, iki senede de alfabeyi öğrenip Kur'anı okumaya başlamıştır. Eski zamanlarda bu kadar eğitim görmek büyük bir gelişme sayılmaktaydı. Danyal Bey çok zeki ve becerikli biriydi. Ali Bey, oğlunun derslerinden çok memnun olup Danyal okuldan döndüğünde ona sevgi göstererek başını okşayıp severdi. Eskiden sıbyan ilkokullarında yalnız din bilimi ve Kur'an okutulmaktaydı. Matematik ve diğer bilimler öğretilmiyordu (Akpınar 2003: 430). Arapça ilimler öğrenmek isteyenler büyük okullara ve medreselere gönderilirdi. Mirza¹ ve Bey çocukları ise imam-hatibe ilgi duymadıklarından medreseye gitmek istemezlerdi. Danyal Bey'in Kur'an okumaya başladığını gören Babası Ali Bey, onu Rusça okutmak ve subay ya da memur yapmak niyetinde idi. Fakat Danyal'ın annesi Mergube Hanım'ın eğitim ve okul konusunda düşünceleri farklı olduğundan Ali Bey görüşünü hanımına söylemekte çekinirdi. Ev işlerinde Mergube Hanım'ın etkisi büyük olduğundan Ali Bey'e üstün gelirdi.

¹ Bazı Türk topluluklarında ve İran'da kullanılan bir soyluluk sanı (TS. 2011)

Bir gün Ali Bey fırsat bulup hanımının yumuşadığı bir saatte, ona seslendi: *İki gözüm, İdare sekreterini davet edip Danyal'a biraz Rusça dersi verdirsek nasıl olur, dedikte, hanım kızgın bir şekilde cevap verdi. -Bunun ne gereği vardır, diyerek kavga etmeye başladı. Bunun üzerine Ali Bey düşüncelerini şöyle ifade etti. -Ha canım Danyal'ın başkaları gibi cahil kalması uygun değildir. Rusça okursa, belki albay veya kaymakam olur. İyi olmaz mı? Madalyalar nişanlar da alır... Mergube Hanım şöyle*

cevap verir: *-Beyefendi sizin ve Büyük Baba'nın madalyaları Danyal'a yeter...Üç, dört büyük topraklarımız bunlara israf ve kurban oldular. Elde kalmış malımız ile polkovnik kapısı açılıp yapılmaz(açılıp kapanmaz), polkovnik sofrası kurulup donatılmaz.*

Polkovnik olmasa uyezdi naçalniği (kaymakam) olur... Hem rağbeti köp hem akçası köp(hem saygınlığı hem de parası çok) olur (Akpınar 2003: 431). Demek oluyor ki Danyal'ı İvan İvaniç sıfatına koymak (haline getirmek) istiyorsuz, öyle mi deyü hanım efendi beyi bir sançtı(iğneledi). -Ha canım, İvan İvan'i söylüyorsun, Kondrat'ı bilmiyor musun, dedi. Bu Kondrat, uyezdiye nasbolundukta (ilçeye atandığında) teşik(delik), yırtık çizme ile gelip on iki sen sonra birçok beylerin mal ve mülkünü satın aldığı veya ki karz akça (ödünç para) verip terehhün ettiği(rehin alması) ile meşhur olmuştur.

Mergube hanım Kondrat'ın ismini duyunca çok sinirlendi. *-Aman beyefendi, aman. Oğlumuzu Kondrat'a mı oşatmak (benzetmek) istiyorsuz? İstemem. Danyalım az bulsun da az aşasın(yesin); lakin aşadığı (yediği) helal olsun...Her halde malımız mülkümüz var, Danyala yetişir... Ama biraz Rusça okusun deseniz öz gereğine yeterlik (kendisine yetecek kadar) okusun: ziyadesi lazım değil.* Mergube Hanım Danyal'ın Rusça öğrenim görmesi için korkusu asılsız olsa da bildikleri bakımından da korkmaya hakkı vardı. Rusça okumuş beylerin, ağaların babadan kalan mal mülkleri birçok örnekte görüldüğü gibi satılarak israf edildikleri madalya ve nişanların karın doyurmadığı hanımın bilgisi olduğundan Rusça öğrenilmesinden korkardı. Aslında Mergube Hanım bilim ve öğrenmeye karşı olmamıştır (Akpınar 2003: 432). Danyal Bey'in öğretim ve eğitimiyle ilgili Ali Bey ile Mergube Hanım arasında birçok tartışmalar devam etse de, çocuk yaşını doldurunca okuması için Vilayet Merkezi Gimnaziyası'na (İl Merkez Gimnaziyası'na) verilir. Danyal Bey sekiz sene gimnaziyada okuyup bu okulu gerektiği gibi bitirir. Danyal Bey okumaya hevesli olduğu için biraz daha okuması gerektiğini annesine bildirerek annesinin rızasını alır. Danyal Bey daha gimnaziyada okurken babası Ali Bey vefat eder. Toprakların yönetimi Mergube Hanım ve Büyük babanın eline geçer. Bir taraftan yönetim ile uğraşan Mergube Hanım oğlunun okuma isteğine karşı çıkmaz. Danyal'ın eğitimine izin verir ve sabreder. Mergube Hanım bununla ilgili düşüncesini şöyle ifade eder: Varsın Rusların cümle zakonlarını (bütün kanunlarını) bilsin; Müslümanları savunacağım diyor... Sevap iş olur, fikrine arka veriyordu (destek oluyordu). Danyal Bey 1870 yılında Rusya'da tecdid ve islahat (yenileme) fikirlerinin en yoğun zamanında M. Darülfünunun hukuk bölümünden mezun olur. Mezuniyetten sonra bir yıl dinlenmeye karar verip şehirden köyüne dönerek annesinin yanında kalır. *Ne işlemeli, işe nasıl başlamalı ?* soruları üzerinde saatlerce düşünen Danyal'ı gören annesi, oğlunun durumunu öğrenmek için odasına gider ve saatlerce sohbet ederdi. Annesinin sorularına fikirlerini açıklayarak cevap veren Danyal Bey millete olan sevgisini göstererek annesini sevindirirdi (Bozkurt 2003: 15). Danyal pek konuşkan birisi değildi. Onu yakından tanımayanlara sıradan, mütevazı bir insan gibi görünürdü. Fakat gerçek anlamda ciddi fikirli, sebatlı, her işe el uzatmaz, tuttuğunu bırakmaz bir adamdı. Danyal Bey yüksek sesle konuşan birisi değildi. Az konuşkan birisiydi. Bu yüzden Ruslar arasında özellikle kadın ve kızlar arasında eğlenceli bir yiğit olmamıştır. Ağır tabiatlı biriydi. Fakat sohbet ilgilendiği konulardan açılırsa, özellikle Müslümanlık ve milliyetçiliğe geldikte Danyal'ın kaşları çatılıp dili saatlerce açılır, uzun süre konuşur ve dediklerini anlatır ve dinletirdi. Şaka ve söz değdirmelere karşı yumuşaklık ve sabır gösterir, hemen sinirlenmeyen, ağırbaşlı birisiydi. Fakat sinirlenince, Deşt-i Kıpçak boranı (Kıpçak bozkırının fırtınası) gibi ele, avuca sığmaz dere tepe demez, deve dikenini olsun, ağaç olsun koparır geçer giderdi (Akpınar 2003: 437). Bu yavaş ve ağır adamın hiddetli oluşu arkadaşları arasında şehirde ve çevresinde bilinmekteydi. Bir gün sekiz kişi Rus, Ermeni, Yahudi ve Müslüman şehrin büyük aşhanesinde (lokantasında) bir sofrada arkadaşça yemek yiyorlardı. Güzel sohbetler yapılıp, latifeler (fıkralar) ve makaleler (gülünç kelimeler) anlatılmaktaydı. Sıra Danyal Bey'e gelince konuyla ilgili birkaç kelime söyledi. Oturanlardan biri yersiz ve

münasebetsiz şekilde aşağılayıcı bir deyişle “*Bakın, bakın Tatar oğluna, ne diyor*” dedi.

Açuvdan öfkeden Danyal'ın çehresi kıpkızıl (kıpkırmızı) olduysa da, içindeki hiddetini hissettirmeyip, sessiz bir şekilde “*Eğer siz bana Tatar demeyip başka bir nam (ad) vermiş olsaydınız bu çorba çanağını başınıza vurup paralardım*” dedi. Alay eden kişi gülümseterek: -*Vay, beyim gerçek mi, sözünü söyler söylemez Danyal Bey yerinden atılıp sofradaki çorba çanağını kapar kapmaz alay eden kişinin kafasına doğru fırlattı. Ancak bu alay eden kişi sofraya altına saklanmayı başardığı için çanak duvara vurup paramparça oldu. Aksi halde bu alaycının kafası gitmişti. Arkadaşlardan biri: Danyal Bey, çıldırdınız mı nedir, deyü yerine oturttu ve hiçbir şey olmamış gibi yemeklerine ve sohbe devam ettiler (Akpınar 2003: 438).*

1.1. Danyal Bey'in Müslümanlığı

İsmail Gaspıralı Türkçü olmanın yanı sıra İslamcıdır (Göksan 1964: 29). Gaspıralı'da İslamcılık düşüncesinin ortaya çıkmasında Afganlı din alimi ve reformcu Cemaledin Afgani'nin (1839-1897) önemli rolü olmuştur. Afgani'nin müslüman inancının kaba halk düşüncelerinden ve batıl inanışlardan arınması için yaptığı uygulamalar ve aydın bir kitlenin ortaya çıkmasıyla ilgili düşünceleri Gaspıralı'yı etkilemiştir (Zenkovski 1966: 28). Gaspıralı'da kuvvetli bir İslamcılık ideolojisi bulunmuşsa da bu ideolojinin siyasi tarafını uygulamamıştır. 1552'den beri devam eden Rus politikası ve özellikle yaşadığı dönemin resmi devlet politikası olan İlimskiy Projesi, onun İslamcılık ideolojisinin şekillenmesinde önemli rolü olmuştur (Temizkan 2001: 476). Gaspıralı uzun süre hatta hayatının sonuna kadar İslam'ın batı medeniyeti ve siyaseti önünde düştüğü durumu ve bu durumdan Müslümanların kendi güçleriyle nasıl çare bulabileceklerini düşünmüş ve çözüm aramıştır (Kırımlı 1932: 156). İsmail Gaspıralı Türk İslam değerlerini koruma, kollama ve yaşatmaya çalışan bir fikir adamıdır. O, her şeyden önce Müslüman Türklerin İslamiyet'in şartlarını anlayarak yerine getirmesini öngörmüştür (Hablemitoğlu 2006: 59). İsmail Gaspıralı inançlı bir Müslüman olduğunu romanda Danyal Bey karakteriyle de gösterebilmiştir. Romanın bir bölümünde Danyal Bey'in Rus kızıyla konuşmaları onun dinine bağlı ve dinini hiçbir şekilde feda etmeyecek bir Müslüman genci olduğu görülmektedir. Bu hususta Danyal Bey'in Rus kızıyla metinden verilen konuşması dikkate değerdir: *Bir Rus kızı sevseniz, hatta aşık olsanız n'ışlerdiniz (ne yapardınız)? Danyal Bey'in Rus kızına cevap şöyle olacaktır: Bu gibi tesadüften daim kaçınmakta olduğumu söylemiştim. Buna karşılık Rus kızı cevabında şöyle der: Bu cevap, değil...Gönül delidir; akar gider, zaptedilmez (tutulamaz). Bu halde ne işlersiz (yaparsınız)? -Bilmiyorum; lakin şöyle deli gönlü zapt ve teskin etmeğe (tutmaya ve sakinleştirmeğe) çalışır, çabalardım. Rus kızının cevabı:-*

Bu yengil ve asan (hafif ve kolay) bir iş değildir. Danyal beyin cevabı:- biliyorum; ama, yine oldukça mukavemet ederdim (olabildiğince karşı koyardım). Rus kızı: -Güzel ama, bu cevaplardan hal-i ruhiyenizi (ruh halinizi) anlayamıyorum. Muhabbet, saadet kadri (sevginin, mutluluğun değerini) bilmez adam değilsiz. Din-i İslama (İslam dinine) gelince, kitabı bir kız ile tezevvücü müsaittir (ehlikitap bir kızla evlenmeye izin verir).

Danyal Beyin cevabı: -Evet, müsaade (izin) vardır; fakat bendeniz bu müsaadeden istifadeyi münasip (bu izinden yararlanmayı uygun) göremiyorum. Rus kızı: -Acaip Bu nedir bu? Taassubun nihayet derecesi (tutuculuğun son haddi) mi, yaki Peygamberden daha ziyade Müslümanlık davası mı? Danyal Bey'in cevabı:- Haşa (asla)! Ne o, ne bu... Sualinizin ibareleri(sorunuzun sözleri) başka ağızdan çıkmış olsa canım ağrırdı (sıkılırdı) (Akpınar 2003: 409). Bir müslüman genci olarak Danyal Bey Rusya'daki Müslümanların geleceğini düşünmüş ve onların refahı için her şey yapmıştır. Danyal Bey Dağlarof halk arasında çok tanınan biriydi. Bu bakımdan “Nişleyelim” ismiyle yazdığı risalesi ve Soçi Vilayetinde Ak Mezar köyünün halkını büyük bir beladan kurtardığı için ona şöhret getirmişti. Söz konusu köyün Müslümanları Rus olmuş gibi Rus(Kreşin) adıyla Müslüman defterine kaydedilmişlerdi. Aslında bu köy

tamamen Müslüman halktan oluşuyordu. Fakat resmi kayıta dayanarak, Rus oldukları halde, Müslümanlığı tuttıkları için suçlanarak Sibirya'ya sürülme tehlikesiyle karşı karşıyadılar. Bu bilgiyi baylardan birisi Danyal Bey'e iletince, Danyal Bey iyi kanun bildiği için, söz konusu köyü Sibirya'ya sürülmekten döndürerek İslam dininin bütün kural kaidelerinin yaşanması hukukunu sağlamıştı (Bozkurt 2003: 11).

1.2.Danyal Bey'in Milliyetçiliği

İsmail Gaspıralı Rusların milliyetçiliğinden etkilenecek derin Türk milliyetçiliği duygularının kendi vicdanında uyanmasını Danyal Bey karakteriyle de gösterebilmiştir.

Sivastopol savaşında Rusya'nın yenilmesi ve imparator ikinci Aleksandr'ın uyguladığı yenilik, Rus halkını ayaklandırmış eskinin adetleri ve eğitimsizlik bütün aydın Rusları vatan uğruna harekete geçirmişti. Rus gençlerinin millet ve eğitim yolunda fedakarlıkları Danyal Bey'de büyük etki bırakmıştı. Köyüne dönüp biraz rahatladıktan sonra *"Eğitimi tamamladık, bilineceği bildik şimdi ne işleyelim"* düşüncesiyle bu konuyla ilgili uğraşmaya başlamıştır. İlk aşamada millete hizmet amacını ortaya koymuştur.

Diğer bütün milletlerin birçok dostu bulunduğu halde, Danyal Bey yalnız kalmış milletin, mensup olduğu milletin, İslam milleti olduğunu görerek, bütün vicdanı ve cesaretiyle harekete geçerek tamamen ömrünü, bilgisini ve iktidarını millete vermeyi kararlaştırmıştır (Bozkurt 2003: 15). Danyal Bey'in Rus kızıyla konuşmalarında Müslüman yönünün yanı sıra milliyetçilik duygularının da fazlasıyla öne çıktığı görülmektedir. Metinde geçen karşılıklı konuşma bunu gerçek anlamda ifade etmektedir: *Rus kızı: -Bu dünya ufacık ve kısacık bir dünyadır. Beş, on senelik ömrü saadet-hal ile (mutlu bir şekilde), yani gönlün istediği gibi geçirmek insanlık halinden değil midir? Danyal Bey'in cevabı: -Evet her bir insan, dünyasını gönlü ve arzusu istediği surette geçirmeğe hakkı vardır; lakin bende bu hakk-ı saadet(mutluluk hakkı)yoktur. Hanım, ben size bir aralık demiş idim ki kendim için ömür etmeyeceğim; milletim için yaşayacağım. Ben bir ecnebi hanesine kiyav (yabancı evine damat) olursam, milletimden, tabii bir derece (doğal olarak bir parça) ayrılmış olacağım. Bu ayrılık fikri, gönlümü kurutmaya, buzlatmaya (dondurmaya) yeterlidir(yeter). Şimdi milletim şöyle bir haldedir ki oldukça (bütün) fikir, akıl, muhabbet, himmet(çaba) bütün bütün (tamamen)buna verilmek lazımdır. Dünyaca dinim yaki kaidem (dünyadaki dinim veya kuralım) budur (Akpınar 2003: 410). İsmail Gaspıralı'nın milliyetçilik anlayışı, Türk adını ve Türklük bilincini çok sık dile getirerek "Türklük" içinde yerini bulmuştur (Hablemitoğlu 2005 :19).*

Romanın başında deniz kıyısında Rus kızıyla konuşmalarında başka dinden ve milletten olan birine gönül vermeyeceğini ifade eden Danyal Bey Leyla isminde bir Müslüman tatar kızına gönlünü kaptırmıştır. Gaspıralı romanında özellikle bu önemli noktayı şöyle göstermiştir: *Hikayemizin başında deniz kenarında bir Rus kızı ile mükamelesini naklettiğimiz (konuşmasını aktardığımız) yiğit, bir sene sonra Volga kenarlarında tallık (söğütlük)içinde gördüğümüz Danyal Bey olduğunu sezmiş ya duymuş olanın taaccübe (sezmiş veya hissetmiş olanın şaşkınlığa) hakkı vardır: Aşk, muhabbet, tanımaz; sefa ve zevk istemez; hem vücudunu, canını millete vakfetmiş (adamış) gibi görünen şu yiğit, bir sene öter ötmez (geçer geçmez) tebdil-i meslek ederek (fikrini değiştirerek) Leyla'ya Mecnun olmuş sifata girer (hale düşer). Kız gül olsun, yiğit bülbül; ama "vücudum millete feda" sözü ile tallık tenhasında (söğütlük tenhalığında) aşık ve maşuk olarak hafiyen (seven ve sevilen olarak gizlice) görüşmek gelişmiyor (uygun düşmez) gibi görünür. Görünür; ama, ahval-i ruhiye (ruh dünyası) başka bir alemdir. Bazı akla makul görünmeyen (akılın kabul edemediği) şeyler, ruhaniyette (ruh dünyasında) makuldür (Akpınar 2003: 419).*

Danyal Bey avukatlık yapmanın yanı sıra hep milletini düşünmüştür. Danyal Bey'i düşündüren milletin çok ağır ve çaresiz durumuydu. Aydın ve okumuş sınıfı, devlet memuru ve askeri memurlar birçok mollalar dünya işleri ve çağın şartlarından habersiz olup din konularında da zayıflık göstermekteydiler (Akpınar 2003: 438).

Okumuş Müslümanlar kendi memuriyetleri ile ilgilendiklerinden, kendi ana dilini ve milli edebiyatlarını bilmezlerdi. Din adamları ise cami ve medresede makam edindikten sonra kendi rahatlarını düşünürlerdi. Zanaatkar ve tüccar sınıfı da kendi işiyle uğraşp yalnız düğünde, pilav sofrasında buldukları zaman toplum hayatına bir katkı sağladıklarını düşünürlerdi. Sevap kazanmak için birisi bir cami veya okul yaptırma veya toplanıp bir iş yapsa pek büyük işlerden sayılırdı. Başka çalışma ve tedbirler yapmak isteyen veya yapmak düşüncesinde bulunan yoktu. Ziyalı ağalar, beyler biraz olsun milletin işiyle ilgilenmezlerdi. Genç yaşlarında devlet dairelerinde ya da asker alaylarında veya kulüp, balolarda sonra da kendi evlerinde gün geçirirlerdi (Akpınar 2003: 439). Ancak Ramazan ve Kurban bayramlarında biraz halka katılırlardı. Bu da bayramı tebrik etmek ve el etek öptürmekten ibaretti. Bir taraftan yöneticisiz ve alimsiz kalmış millet, dünyadaki değişime şaşırılmış ve ne olup bittiğini bilmez bir şekilde, zorlukla geçinir ve rızkını güçlkle bulurdu. Din adamı görse para vermekten ve yönetici görse el öpmekten başka bir işi yoktu. Milletin varlığı sise bürünmüş, dünyadan ve dünyanın gelişme ve terakkisinden kopmuş haldeydi. Milletin bütünü can veremeyen bir ölü şeklindeydi. Milli amaçlar ve toplumun istekleri ve kamu oyu bulunmamaktaydı.

Millet gaflet uykusuna dalmış uyumaktaydı. Bu durumu gören Danyal Bey'in kalbi kan ağlayarak kafası düşünmekten şiddetli şekilde ağrır ve hep çözümler arardı.

1.3.Danyal Bey'in İdealleri

Otobiyografik nitelikte yazılan "Gün Doğdu" romanının kahramanı Danyal Bey milletin Türk Milliyetçiliğine yönlendirmek için uzun süre mücadele etmiştir. Danyal Bey milletin geleceğini günlerce, saatlerce düşünür ve bundan bıkmamıştır. "*N'işlemeli (ne yapmalı) millet uyumuş ise ne ile uyandırmalı, hasta ise ne ile devalmalı (tedavi etmeli), yaralanmış ise ne ile bağlamalı, sihirlenmiş ise sihri ne ile bozmalı da canını, vücudunu harekete getirmeli?*" Her ne kadar halkı kalkındırmak, modernleştirmek yolu zorlu bir yol olsa da, millete olan büyük sevgi Danyal Bey'e sabır ve umut vermiştir (Akpınar 2003: 440). Danyal Bey'in sabır ve umutla direnişine bir sebep daha vardı.

Şöyle ki Müslümanlara vakti geçmiş millet ve milleti merhume (ölü millet) söylemek adet olmuşsa da Danyal Bey bu düşüncede değildi. Bu bakımdan Danyal Bey başkalarının söylediklerini muhakemeden geçirerek ve tarih, etnografya bakımından özel araştırmalar yaparak milletin diri olduğuna fakat uykuda olduğuna kanaat getirmişti. Eğer millet uyanırsa ayağa kalkacağına ve kesinlikle diğer milletler gibi ilerleyeceğine Danyal Bey inanıyordu. İşte Danyal Bey'in kuvvet-i maneviyesi (manevi gücü) bu nazarı(görüşü) ile bu imanı (inancı) idi (Akpınar 2003: 441). Danyal Bey'in idealleri arasında onu hep düşündüren bir amacı daha vardı. Asya'daki Müslümanların ve Türklerin eğitilmiş olması, bilgilenmesi ve Türklük cereyanını Asya'daki Türklere benimsetmek düşüncesi idi. Danyal Bey'in deniz kenarında Rus kızıyla konuşurken her fırsatta Asya'yı düşündüğü eserdeki bir bölümde şöyle gösterilmektedir: *Yiğit (delikanlı), denize bakmış, fikre dalmış bir halde bulunuyor idi.*

Kız, bir iki mertebe(defa) bunun tarafına başını çevirip baktıktan sonra: - Efendim, siz yine Azya (Asya) sahralarına (bozkırlarına), Alay dağlarına daldınız kaldınız, dedi. -Evet, hakkınız var, fakat ayıp buyurmanız (kusura bakmayın) canım ...söylenecek (anlatılacak) ve hanımları eğlendirecek kemalatım (becerilerim) olmadığı size malum, deyü(diyer) yiğit cevaplandı(cevap verdi). -Dediğim bu değil. Şu sizi daim fikrettiren (düşündüren), meşgul eden uyumuş, belki de cansızlanmış (canlılığını yitirmiş) Şark'ta bir o kadar fikrolunacak (pek o kadar düşünecek) bir şey görmüyorum.

-Siz göremediğiniz için olmaması lazım gelmez. -Her halde zannım ve nazarımla

(tahminim ve görüşüm) şudur. -Olabilir, ama benim nazarım başkadır... Beni ademin (insanoğlunun) beşiği, din ve medeniyetlerin ocağı, evlad-ı beşerin nisfinin (insanoğlunun yarısının) mekanı olan Azya, pek büyük dikkatlere layiktir. Ahval-i zahire ve batınası (iç ve dış görünüşü) kişiyi ne kadar meşgul ederse, çok görülemez (Akpınar 2003: 408). İsmail Gaspıralı Asya'yı düşündüğünü, Asya'yla ilgili idealleri olduğunu ve onları gerçekleştirmek istediğini romanda onu temsil eden Danyal Bey karakteriyle gösterir. İsmail Gaspıralı Rusya'daki Müslüman Türklerin gelişmesi, modernleşmesi, eğitimi için çalışmasının yanı sıra Asya'daki Müslüman Türklerin modernleşmesi ve eğitim görmesi için de çaba göstermiştir. Şöyle ki İsmail Bey Rusya'nın her bölgesinde usul mekteplerini açtıktan sonra 1893'te Asya'ya hareket etmiştir. İsmail Bey Orta Asya'da Farsça'ya değer verildiği halde, Türkçe'ye rağbet edilmediğini görerek Semerkant'ta Türkçe öğretilmek üzere üçüncü numune mektebini açmıştır. Bu mektep üç ay çalıştırıldıktan sonra hükümet tarafından kapatılmıştır. Fakat Orta Asyalılar arasında "makinelik mektep" adıyla şöhret bulmuş bu usulü savtiye mektepleri kamuoyunun da dikkatini çekerek Farsçayı kullanmanın yanında, milli Türkçeyi de kullanmayı öne sürmüşlerdir. Böylece İsmail Gaspıralı Asya'daki Müslüman Türklerin eğitimi ve modernleşmesinde gösterdiği çaba sonucunda başarı elde ettiği görülmektedir. 1884 yılından başlayarak 1906 yılına kadar Bahçasaray'dan Kaşgar'a kadar yeni usul mektepleri açmıştır (Kırımlı 1932: 171).

Sonuç ve Değerlendirme

Türklerin yakın geçmişinde Atatürk'ten sonra Türklük uğruna her türlü zorluğun üstesinden gelerek mücadele eden İsmail Gaspıralı'nın olduğu görülmektedir. Kırım Türkleri ve Rusya'daki diğer Türk boylarının cehalet ve gerilik içinde kalması Gaspıralı İsmail Bey'i mücadele için harekete geçirmiştir. Halk fakirleşmiş, milliyetinden ve kimliğinden uzaklaştırılmıştır (Deliorman 2001: 361). İsmail Bey Gaspıralı medeni cesaretini toplayarak kanunlar çerçevesinden çıkmadan Türklüğün hak ve menfaatlerini sonuna kadar savunmuştur. Gaspıralı'nın yaşadığı devir, 19 yüzyılın ikinci yarısı Pan Slavizm'in hakim olduğu bir devirdir. Fakat o Pan Slavistlerin bütün baskısına rağmen Rus yönetiminde kalan Türklerin hak ve hürriyetlerini Rus kanunları çerçevesinde savunan bir fikir adamı olmuştur (Saray 2001: 34). Gaspıralı'nın milliyetçiliği özellikle duygularında başlamıştır. Fakat bütün hayatı boyunca gerçekçi bir fikir adamı olan Gaspıralı'nın Türklüğü hislerde kalmamıştır. Her teşebbüsünde olduğu gibi büyük milli meselelerinde de Gaspıralı teoriler kurmaktan başka davasını canlandıracak temellerin esaslarını hatırlamağı tercih etmiştir (Kırımlı 1932: 152). İsmail Gaspıralı kaleme aldığı "Gün Doğdu" romanında Danyal Bey karakteriyle bütün düşüncelerini, ideallerini büyük kitleye ulaştırmıştır. İsmail Gaspıralı gerçek hayatta ifade edemediklerini romanda onu temsil eden Danyal Bey karakteriyle söyleyebilmiştir.

Danyal Bey iyi eğitim görerek milletin kalkınması, modernleşmesi, eğitimi olması ve ilerlemesi için büyük çaba göstermiştir. "Vücutum millete feda" diyerek bütün ömrünü millete hizmet ederek geçirmiştir. Danyal Bey birçok köy, ilçe gezerek halkının sıkıntılarına, derdine ortak olmuş, millete daha iyi hizmet etmek için gerekli bilgiler elde etmeye çalışmıştır. İsmail Gaspıralı Türklük ve milliyetçilik için mücadelesinde ne kadar kararlı olduğunu ve bu mücadeleyi sonuna kadar nasıl devam ettireceğini Danyal Bey karakteriyle gösterebilmiştir. Basın yoluyla ve yazdığı eserlerden Gaspıralı İsmail Bey'in Rusya'daki Türklere ve diğer Türk topluluklarına Türklük kimliğini yeniden kazandırmak için kurallar çerçevesinde birçok yöntemlere başvurarak mücadelesini sonuna kadar sürdürdüğü görülmektedir. Cehalet uykusunda olan Türklüğü uyandırmak ve ayağa kaldırmak için büyük idealleri olan Gaspıralı'nın milletin her zümresini inceleyerek mücadeleye hazırlandığı görülmüştür. İsmail Gaspıralı'nın bu

çalışması ve düşünceleri bugün de gaflet uykusuna dalmış Türk milletinin ayağa kalkması için uygulanmalıdır. Fakat bunun için her şeyden önce hazırlık yapılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

AKPINAR, Yavuz, (2001), *İsmail Gaspıralının Fikri ve Edebi Eserleri*, Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri-Bildiriler. Ankara: Türk Ocakları Genel Merkezi.

AKPINAR, Yavuz, (2003), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri I: Roman ve Hikayeleri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.

ARIKAN, Sabri, (2006), *Kendi Kaleminden İsmail Bey Gaspıralı'nın İdealleri İşleri Tavsiyeleri ve Haberleri I*. İsmail Gaspıralı, Tatar milleti Maddesi, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

BOZKURT, Giray Saynur, (2003) İsmail Bey Gaspıralı'nın Gün Doğdu Hikayesi, *Türk Dünyası Araştırmaları*, I, 142: 1-18.

ÇETİNDAS, Dilek, (2013), İsmail Gaspıralı'nın Roman Ve Hikâyelerinde Kadın Kahramanlar Ve İdeal Kadın Önerisi, Ankara: *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* VIII, 9: 989-1008.

DELİORMAN, Altan, (2001), Gaspıralı'nın Fikir Dünyası, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, VI, 12/1: 359-367.

DEVLET, Nadir, (1988), *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

GÖKSAN, Ahmet, (1964), Gaspıralı İsmail Bey (Ölümünün 50.Yıldönümü Dolayısıyla), *Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Dergisi*, II, 23: 23-30.

GÜLLÜDAĞ, Nesrin, (2001), Büyük Türkçü Fikir Adamı Gaspıralı İsmail Bey, *Türk Dünyası Dil Ve Edebiyatı*, VI, 12/1: 447-451.

HABLEMİTOĞLU, Necip, (2001), Gaspıralı İsmail Bey Dilde Birlik ve Türklük Bilinci, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat dergisi*, VI 12/1: 369-383.

HABLEMİTOĞLU, Necip, (2005), *Çarlık Rusya'sında Türk Kongreleri*, Ankara: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

HABLEMİTOĞLU, Necip, (2006), *Gaspıralı İsmail*, İstanbul: Bir Harf Yayınları.

KAPLAN, Mehmet, (2001), Gaspıralı İsmail'in Avrupa Medeniyeti, Sosyalizm ve İslamiyet Hakkındaki Eseri, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı*, VI, 12/1: 429-445.

KIRIMLI, Hakan, (1932), İsmail Bey Gaspıralı, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, II, 16: 170-175.

KIRIMLI, Hakan, (1996), *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KIRIMLI, Hakan, (2005), İsmail Bey Gaspıralı: Türklük ve İslam, **Doğu Batı**, VIII-II, 8-2, 31: 147-179.

KIRIMLI, Cafer Seydahmet, (1996), **Gaspıralı İsmail Bey**, İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.

KIRIMLI, Cafer Seydahmet, (1932), İsmail Bey Gaspıralı ("Tercüman" gazetesinin 50 seneliği münasebetiyle), **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, II, 16: 156-161.

KOLCU, Ali İhsan, (1999), **İsmail Gaspıralı Albümü ve Gaspıralı İsmail**, İstanbul: Hamle Basın Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Fuat, (1932), İsmail Bey Gaspıralı, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, II, 16: 154-155.

ORTAYLI, İlber, (1968), **Çarlık Rusya'sında Türkçülük Hareketleri ve Gaspıralı İsmail Bey**. Ankara: Milliyetçi Türk Kadınları Yayınları.

ÖZDİL, Muhammed, (2009), **İsmail Gaspıralı'nın Din ve Toplum Anlayışı**, Isparta: Yüksek Lisans Tezi.

SARAY, Mehmet, (2001), **Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Yüz Yılda Gaspıralı'nın İdealleri-Bildiriler, Ankara: Türk Ocakları Genel Merkezi.

SARAY, Mehmet, (2008), **Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği**, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEMİZKAN, Mehmet, (2001), Gaspıralı İsmail Beyin İslamcılık İdeolojisi, **Türk Dünyası Dil Ve Edebiyatı**, VI, 12/1: 475-487.

Türkçe Sözlük, (2011), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YAMAN, Ertuğrul, (2002), **İsmail Gaspıralı ve Ortak Türkçe**, Ankara: Alternatif Yayınları.

ZENKOVSKİ, A. Sergey, (1966) **Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık**, Çev. Kantemir İ., İstanbul: Üçdal Neşriyat.